

A NEW PERSPECTIVE ON THE CURRENT STATUS OF THE DİYARBAKIR CITY WALLS ABSTRACT

Diyarbakir is a settlement with thousands of years of history, embodied in its walls, monuments and traditional residential buildings. The Diyarbakir city walls, in which traces of many civilisations are visible, have been the most important symbol of the city throughout its history. City administrators have assigned great importance to the walls and have repaired them over time. Especially during the periods of strong government, new bastions, inscriptions and decorations were added to the walls. The deformation process accelerated after the walls lost their function as defensive structures and conservation efforts became insufficient. Nevertheless, in spite of their neglect, the Diyarbakir city walls remain magnificent in the present day. In recent years, the interest in and sensitivity to the conservation and maintenance of the cultural heritage of Diyarbakir has been increasing. To properly preserve the walls, which have begun to degrade rapidly, it is necessary to ensure their correct analysis and documentation.

In this study, in accordance with the information obtained from research conducted between January 2012 and February 2013, the current statuses of the walls are presented together with their history and architectural features. Moreover, the various distances and other measures, which are frequently used in references to the walls in the literature, will re-measured using modern measuring and the results will also presented.

Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış*

ADNAN NABİKOĞLU*
NESLİHAN DALKILIC**

► Giriş

Diyarbakır tarihi kent merkezini çevreleyen ve genel hatlarıyla bugünkü sınırlarına IV. yüzyılda ulaşan surlar,¹ yapıldığı dönemden itibaren kentin en önemli mimari ögesi olmuştur. Özellikle güçlü iktidarlar döneminde surlara büyük önem verilmiştir; mevcut surlara yeni burçlar, kitabeler ve süslemeler eklenmiş, güçlendirme çalışmaları yapılmıştır.² Hemen her dönemde önemini koruyan Diyarbakır Surları, bugün de tarihi kent bölgesinin dış sınırını oluşturmaktadır (Şekil 1-6).

Yirminci yüzyılın başlarına kadar özelliklerini koruyan surlar, savaş ve savunma teknolojisindeki gelişmeler sonucu işlevini giderek kaybetmiştir. Bakım ve onarım çalışmaları da yetersiz kalınca surlardaki bozulma süreci hızlanmıştır.^{3,4,5}

Şekil 1. Surların çevrelediği tarihi kent bölgesi ve doğusundan geçen Dicle Nehri (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi).

* DÜBAP 13-MF-24 no.lu, "Diyarbakır Surlarının Mimari Özelliklerinin İncelenmesi, Koruma, Kullanım ve Yeniden Değerlendirme Sorunlarının Belirlenmesi" başlıklı araştırma kapsamında hazırlanan bu çalışma, Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü tarafından desteklenmektedir.

* Adnan NABİKOĞLU, Öğr. Gör., Dicle Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Böl. Restorasyon Anabilim Dalı, adnannabikoğlu21@gmail.com

** Neslihan DALKILIC, Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı, nesdalkilic@gmail.com

¹ Metin Ahunbay, "Diyarbakır-Amida Surlarının Erken Dönemi", *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2012, s. 67-78.

² Canan Parla, "Diyarbakır Surlarının Söyledikleri", *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2012, s. 20-52.

³ Adnan Nabikoğlu, *Diyarbakır Surlarının Yapısal Özellikleri ile Koruma Sorunlarının Tespit ve Belgelenmesi*, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Yüksek Lisans Programı Tez Çalışması, Diyarbakır, 2012, s. 1-206.

⁴ Neslihan Dalkılıç, Adnan Nabikoğlu, "Diyarbakır Surlarını Koruma ve Günümüz Koşullarında Değerlendirme Sorunları", *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2012, s. 149-168.

⁵ Neslihan Dalkılıç, Adnan Nabikoğlu, "The Architectural Features of the Diyarbakir City Walls: A Report on Current Status and Issues of Conservation", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 12, No. 2, 2012, s. 171-182.

Şekil 4. Surların doğu görünüşü

Şekil 5. Surların güneybatı görünüşü.

Şekil 6. Surların batı görünüşü.

2. Tarihsel Süreçte Diyarbakir Surlarının Fiziki Gelişimi

Tarih boyunca kentte hâkimiyet kuran birçok medeniyetin ortak eseri olan Diyarbakir Kalesi,⁸ İç Kale ve Dış Kale olarak iki bölümdür. Ken-

tin kuzey doğusunu sınırlandıran ve Dicle nehrinin tabanından yaklaşık 70m kadar yükseklikteki,⁹ surlarla çevrili İç Kale'nin ilk yerleşim yeri

olarak kentin çekirdeğini meydana getirdiği düşünülmektedir (Şekil 2). Bu kalenin hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

⁸ Martine Assénat, "Diyarbakir Surları: Bir Kronoloji Önerisi", *Uluslararası Diyarbakir Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, T.C. Diyarbakir Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakir, 2012, s. 53-66.

⁹ Vedat Toprak, "Diyarbakir Surlarının Jeolojik ve Morfolojik Özellikleri", *Uluslararası Diyarbakir Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, T.C. Diyarbakir Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2012, s. 139-148.

İç Kale’de, Virantepe denilen yerde surlarla çevrili bir alan daha bulunmaktadır. A. Gabriel’e göre,¹⁰ buradaki höyük Diyarbakır’ın ilk yerleşim yeridir. M.Ö. 2000’li yıllarda bölgede Hurrilerin yaşadığı ve kentin surla çevrildiği, M.Ö. IX. yüzyılda Bit Zamani krallığının başkenti olduğu dönemde ise, eski surun onarıldığı bilinmektedir.¹¹

Romalı asker ve tarihçi Ammianus Marcellinus; “Amida” diye bahsettiği kentin 324-337 yılları arasında surlarla çevrildiğini, 367-375 yılları arasında da yaklaşık olarak bugünkü sınırlarına kadar genişletildiğini belirtir.^{12,13,14} Amida surlarının inşası ile ilgili olarak farklı kaynaklarda değişik tarihler sunulmakta, ancak genellikle IV. yüzyıl ortalarına işaret edilmektedir.¹⁵

Arap orduları, 639 yılında Diyarbakır’ı fetheder. Bu tarihten önce kent surlarının, güneybatıdaki Ulu Beden ve Yedi Kardeşler burçlarının da bulunduğu bölüm dışında (31 no.lu burçla 47 no.lu burç arası) (Şekil 5), genel hatlarıyla bugünkü sınırları kapsadığı tahmin edilmektedir. İnşa teknikleri ve burçlar üzerinde yer alan kitabe metinleri, bu bölümün Büyük Selçuklu ve Artuklular döneminde eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁶ Ayrıca, Artukluların İç Kale’deki höyük üzerinde beşgen planlı küçük bir kale inşa ederek burayı İç Kale’nin güney bölümünden ayırdığı da kitabeler-

den anlaşılmaktadır.¹⁷ Bu alanda yapılan kazılarla, XIII. yüzyılın başına tarihlendirilen Artukoğulları devrine ait bir sarayın kalıntıları da ortaya çıkarılmıştır.¹⁸

Diyarbakır tarihi kent merkezini çevreleyen ve genel hatlarıyla bugünkü sınırlarına IV. yüzyılda ulaşan surlar, yapıldığı dönemden itibaren kentin en önemli mimari ögesi olmuştur.

Diyarbakır’ı 1045-1051 yılları arasında ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev, kentin mazgallı korkulukları bulunan ikinci bir surla daha çevrelendiğini, dış ve iç surun kapıları arasında bir geçidin yer aldığını yazar.¹⁹ Nasır-ı Hüsrev’in bahsettiği ikinci surun, 1232 yılında kenti alan Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil tarafından yıktırıldığı ve buradan elde edilen taşların ana surların onarımında kullanıldığı söylenmektedir.²⁰ Evliya Çelebi de bu bilgileri, dıştaki ikinci surdan söz etmeden surun ayrıca bir hendekle çevrelendiğini belirterek doğrulamaktadır.²¹ Bugün de surların yakın çevresinde, özellikle kuzey ve batı kesimlerinde ikinci

surun kalıntılarını görmek mümkündür.

Surların üzerindeki kitabelerden, 909-910’dan 1526-1527 yıllarına kadar geçen sürede kente egemen olanların, surların onarımıyla ilgilendikleri ve kentin güvenliği için surların sık sık güçlendirildiği anlaşılmaktadır.²² Osmanlı Dönemi’nde (1524-1526 yıllarında) İç Kale genişletilerek, 16 burçlu yarım çember şeklinde bir bölüm daha eklenmiştir.²³ Bu burçların eski temeller üzerinde yeniden inşa edildiğini gösteren veriler bulunmaktadır.²⁴

Yirminci yüzyılın başına kadar bütünlüğünü koruyan surların, 1930-1932 yılları arasında bir bölümü dinamitlenerek yıktırılmış, halkın sur taşlarını sökerek konut inşaatında kullanmaları teşvik edilmiştir. Diyarbakır’ı 1932 yılında ziyaret eden A. Gabriel’in ve kentin aydınlarının, ilgili makamlara yıkımın bir hata olduğunu belirtmesiyle birkaç burcun ve sur duvarının yıkımından sonra bu işlem durdurulmuştur.²⁵ Bu dönemde surlarda iki önemli geçit açılmıştır. Birincisi, kuzeyde yaklaşık 256m.yi bulan (78-1 no.lu burç arası 32m, 1’-4 no.lu burçlar arası 163m, 4-6 no.lu burçlar arası 61m) bölümdür. İkincisi, Mardin Kapı’nın doğu tarafında (47’-48 no.lu burçlar arası), modern yolun yapım çalışmaları sırasında açılan 45m.lik bölümdür.²⁶ (Şekil 2)

¹⁰ Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, s. 40.

¹¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, c. III, Neyir Matbaası, Ankara, 2001, s. 63.

¹² Albert Gabriel, a.g.e., s. 180-181.

¹³ Marcellinus Ammianus, *A Critical Review of the Later Roman Empire (AD 354-378)*, Penguin Classics, Translation: W. Hamilton, Middlesex, 1986, s. 160.

¹⁴ Thomas Alan Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. III, The Pindar Press, London, 1989, s.166.

¹⁵ Metin Ahunbay, a.g.e., s. 67-78.

¹⁶ Surların yapım dönemleri ve yapılan eklerin tarihi konusunda araştırmalar devam etmektedir. Kent planının analizi surların en az iki önemli aşamada yapıldığını göstermektedir. Kentin güney-batı çeyreğinde yer alan ve surun diğer bölümlerden farklı olan “balık kuyruğu” şeklindeki bu üçüncü bölümün görünümü, surların büyütüldüğünü ve bu kısmın üçüncü aşama olduğunu düşündürmektedir (Assénat, 2012, s. 48).

¹⁷ Canan Parla, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, 2005, s. 64.

¹⁸ Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını 21, İstanbul, 1971, s. 225-228.

¹⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, (çev. Abdülvehab Terzi), 1950, s. 12-14.

²⁰ Halil Değertekin, “Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu”, *Müze Şehir Diyarbakır*, İstanbul, 1999, s.179-193.

²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. cilt, İstanbul, (çev. Ahmed Cevdet), 1314-1318 (1896-1901), s. 23-39.

²² Canan Parla, a.g.e., s. 64.

²³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlulardan Diyarbakır’a Kadar*, cilt I, Ankara, 1990, s. 535.

²⁴ Canan Parla, a.g.e., s. 75.

²⁵ Albert Gabriel, *Diyarbakır Surları*, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, no. 4, Ankara, (çev. Kaya Özsezgin), 1993, s. 9.

²⁶ Deprem sonucu ters döndüğü düşünülen (Gabriel, a.g.e., 1993, s. 9), Yeni Kapı’nın güneyindeki (62-63 no.lu burçların arası) 178 metrelik uzun bölüm ise,

Surların önemi ve kültürel değeri konusunda bilinç düzeyinin artmasıyla koruma ve onarım çalışmaları başlamış; 1940'lı yıllardan itibaren ilk olarak yıkılan surların enkazı temizlenmiş ve ortada kalan bir burç (4 no.lu burç) onarılmıştır. Kentin sur dışına doğru gelişimini kolaylaştırmak ve ulaşımı rahat-

latmak için mevcut sur kapılarının yanına veya gerekli görülen yerlere, zamanın ulaşım araçlarının rahatlıkla geçebileceği boyutlarda yeni kapılar açılmıştır. İlk olarak 1950'de 13-14 no.lu burçlar arasında Çift Kapı (Hintli Baba Kapısı), daha sonra 1959 yılında 8-9 no.lu burçlar arasında Tek Kapı açılmış; 1940

yılında Urfa Kapı'nın biri özgün, biri de sonradan açılmış iki kapısının arasına daha yüksek üçüncü bir kapı açılmıştır.^{27,28} (Şekil 2) Surlardaki kısmi onarımlar dönem dönem devam etmiş, özellikle 1980'lerden sonra onarım çalışmaları hız kazanmıştır. Halen devam eden çok sayıda onarım çalışması vardır.

3. Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri

Diyarbakır surlarının çevre uzunluğu yaklaşık 5200m.dir. İç Kale'nin, Suriçi'nde kalan bölümünün uzunluğu 599m, İç Kale ile birlikte sur duvarlarının toplam uzunluğu yaklaşık 5800m.dir. Sur duvarlarının yaklaşık 645m.lik bölümü çeşitli sebeplerle yıkılmış veya yıktırılmıştır. İç Kale dâhil, sur duvarlarının çevrelediği toplam alan yaklaşık olarak 1,57km²'dir.

3.1. Burçlar

A. Gabriel dış surlar üzerinde 82, İç Kale'de ise 18 adet burç tespit etmiştir.^{29,30} Burçlar arasında; Dağ Kapı burçları (1-1' no.lu burçlar), Selçuklu Burcu (30 no.lu burç), Ulu Beden Burcu (31 no.lu burç), Yedi Kardeş Burcu (39 no.lu burç), Nur Burcu (40 no.lu burç), Keçi Burcu (49 no.lu burç), Leblebi Kıran Burcu (58 no.lu burç) ve Fındık Burcu (59 no.lu burç); yazıtları, formları ve boyutlarıyla en çok dikkat çeken ve bilinen burçlardır. En büyük boyuttaki burçlar, kuzeyde ve batıda; en küçük boyutlu burçlar ise, doğuda ve güneybatıda yer almaktadır (Şekil 2).

Surların ihtişamlı bir görüntü

sunmasında, burçların ve sur duvarlarının yükseklikleri etkili olmuştur. İlgili kaynaklarda surların kalınlığı genellikle 3-5m, yüksekliği 8-12m arasında gösterilmiştir. Günümüzde yapılan ölçümler bu bilgilerin eksik ve hatalı olduğunu göstermektedir. Burçların ve sur duvarlarının kalınlığı yaklaşık 1,40-5,00m arasında değişmektedir.³¹ En ince kesitli burçlar, kentin doğusundaki burçlardır. Bu bölgede duvar kalınlığı çoğunlukla 1,40-2,60m arasındadır. En kalın kesitli burçlar ise, kentin kuzey ve batı tarafında yer alan burçlardır. Bu bölgedeki burçların kalınlığı 4,5-5m kadardır. Dairesel burçların duvarları ise daha kalın kesitlidir. Burçların ve sur duvarlarının yüksekliği yaklaşık olarak 7,6-22m arasında değişmektedir.³² Bugün surların etrafındaki toprak dolgu dikkate alındığında, özgün yapıda yüksekliğin daha fazla olduğu açıktır. Burçların üst bölümleri tahrip olduğundan, birçok yerde net bir ölçü almak mümkün değildir. Ancak burçların yüksekliğinin birçok yerde 20m civarında olduğu görülmektedir.

Diyarbakır Dış Kale Surları üze-

rinde yer alan burçlar, plan formlarına göre; dairesele, dörtgen ve çokgen olmak üzere üç tipe ayrılmaktadır.³³ Aynı bölgedeki burçların genellikle benzer plan ve form özelliklerine sahip oldukları görülmektedir.

Şekil 6'da görülen 1-24 no.lu burçlar ile 71-78 no.lu burçların arasında kalan bölüm, savunması daha güç, düz bir alan üzerinde kurulu olduğundan, dairesele formda, daha sık aralıklı ve yüksek yapılmıştır. Bunlar arasında yalnızca 4 no.lu burç çokgen planlıdır. Bu burçlar arasındaki mesafe yaklaşık 40-45m'dir (Şekil 2).

Dörtgen planlı burçlar, güneyde ve doğuda, Dicle Vadisi'ne bakan Yeni Kapı çevresinde görülmekte olup 25-56 no.lu burçlar çoğunlukla bu plana sahiptir. Bunlardan 41-44 no.lu burçlar ve 48 no.lu burç çokgen planlıdır. Bu burçlar arasında; Mardin Kapı burçları (47-47' no.lu burçlar) ve 55-55' no.lu burçlar, Artuklu Dönemi'nde eklenen Ulu Beden Burcu (31 no.lu burç), Yedi Kardeş Burcu (39 no.lu burç), Keçi Burcu (49 no.lu burç) ile 57, 59 ve 61 no.lu burçlar ise, dairesele planlıdır (Şekil 7).

daha önce oluşmuş bir diğer kayıp alandır. Yine aynı burçlar arasında 25 metrelik ikinci bir yıkılmış bölüm daha vardır. Bunların dışında sur duvarları üzerinde ne zaman oluştuğu tam olarak bilinmeyen; 58-59 no.lu burçlar arasında 26m, 64-65 no.lu lar arasında 19m, 67-68 no.lu lar arasında 41m, 69-70 no.lu lar arasında, Oğru Kapı'dan sonra 41m ve 70-71 no.lu lar arasında ise, 14m uzunluğunda sur duvarı yıkılmıştır.

²⁷ Sevkett Beysanoğlu, a.g.e., 2001, s. 1114-1117.

²⁸ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Surları*, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, sayı 6, Ankara, 2012, s. 67.

²⁹ Surlar ile ilgili en eski ve kapsamlı bilgileri Berchem ve Strzygowski'nin 1910 tarihli *Amida* ve Albert Gabriel'in 1930'lu yıllarda yaptığı araştırmalar sonucu hazırladığı *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale* adlı kitaplardan öğrenebiliyoruz.

³⁰ Bu çalışma kapsamında; kuzeyde, İç Kale'nin Dış Kale ile birleştiği noktadaki bölümün de bir burç olarak değerlendirilmesine karar verilmiştir (A-1 burcu). Daha önceki çalışmalarda bu bölüm burç olarak değerlendirilmemiştir. Böylece İç Kale'de toplam 19 burç incelenmiştir.

³¹ 67 no.lu burçta 1,40m; 47 no.lu burçta 5,25m ölçülmüştür.

³² 7,60m, 24-25 no.lu burçlar arasında; 22m, 39 no.lu burçta ölçülmüştür.

³³ Antik dönem savaş tekniği el kitaplarında; dörtgen planlı burçların hem savaşta hem de depremde fazla tahribat görmesi nedeniyle, önerilen burç tipinin yuvarlak planlı veya çokgen olduğu söylenir. Bu nedenle de, dörtgen planlı burçlardan kaçınılması tavsiye edilirdi (Metin Ahunbay, a.g.e., s. 67-78).

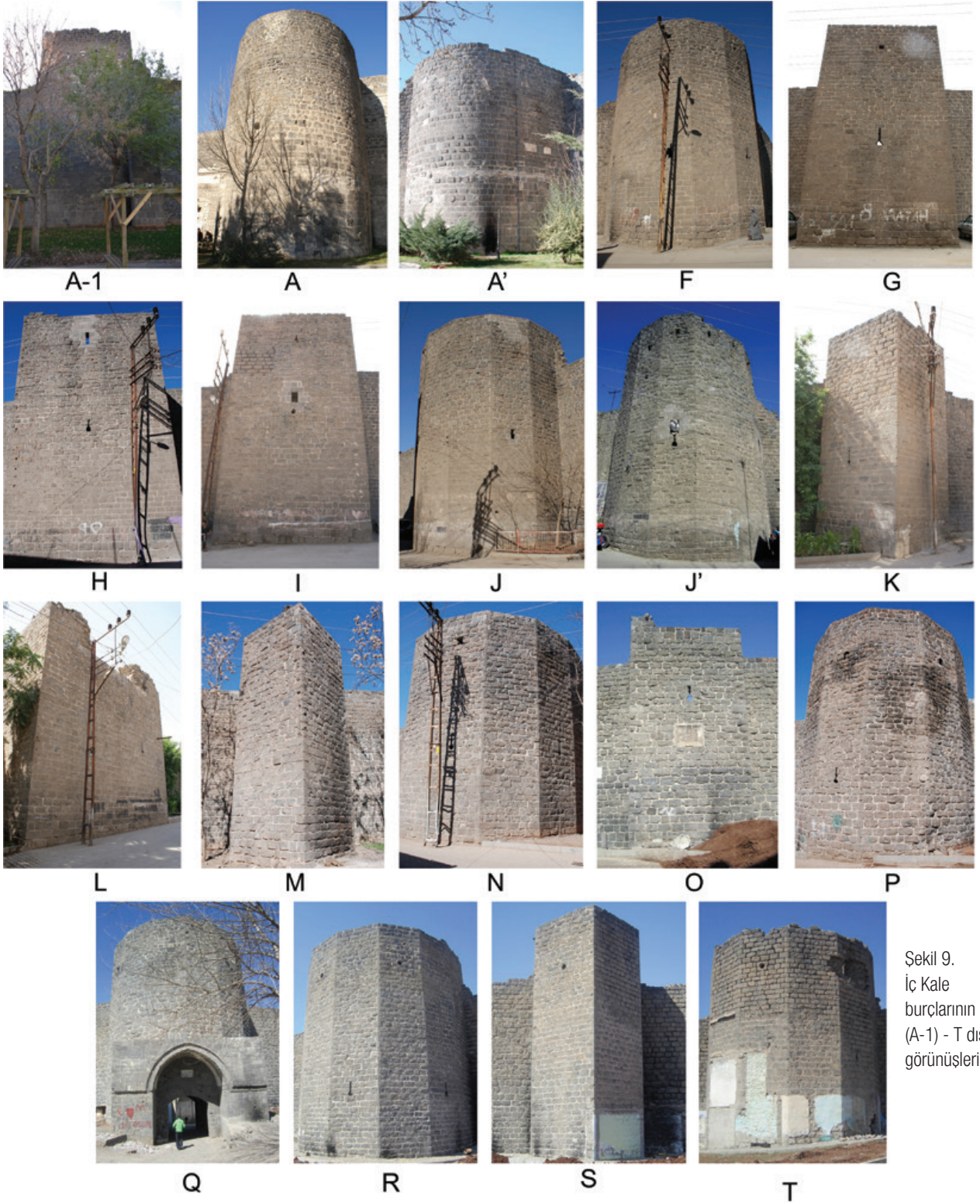
Şekil 7.
Dış Kale
burçlarının
(1-78 no.lu
burçlar) sur
dışından
görünüşleri.

Sekil 8.
Dış Kale burçlarının
(1- 78 no.lu
burçlar) sur
içinden
görünüşleri.

Şekil 9.
İç Kale
burçlarının
(A-1) - T dış
görünüşleri.

İç Kale'yi çevreleyen surlardaki burçlar ise dairesel, dörtgen ve çokgen (beşgen ve dokuzgen); A, A' burçları dairesel; K, M, S burçları beşgen (ön yüzü üçgen görünümlü); A-1, G, H, I, L, O burçları dörtgen; F, J, J', N, P, Q, R, T burçları dokuz-

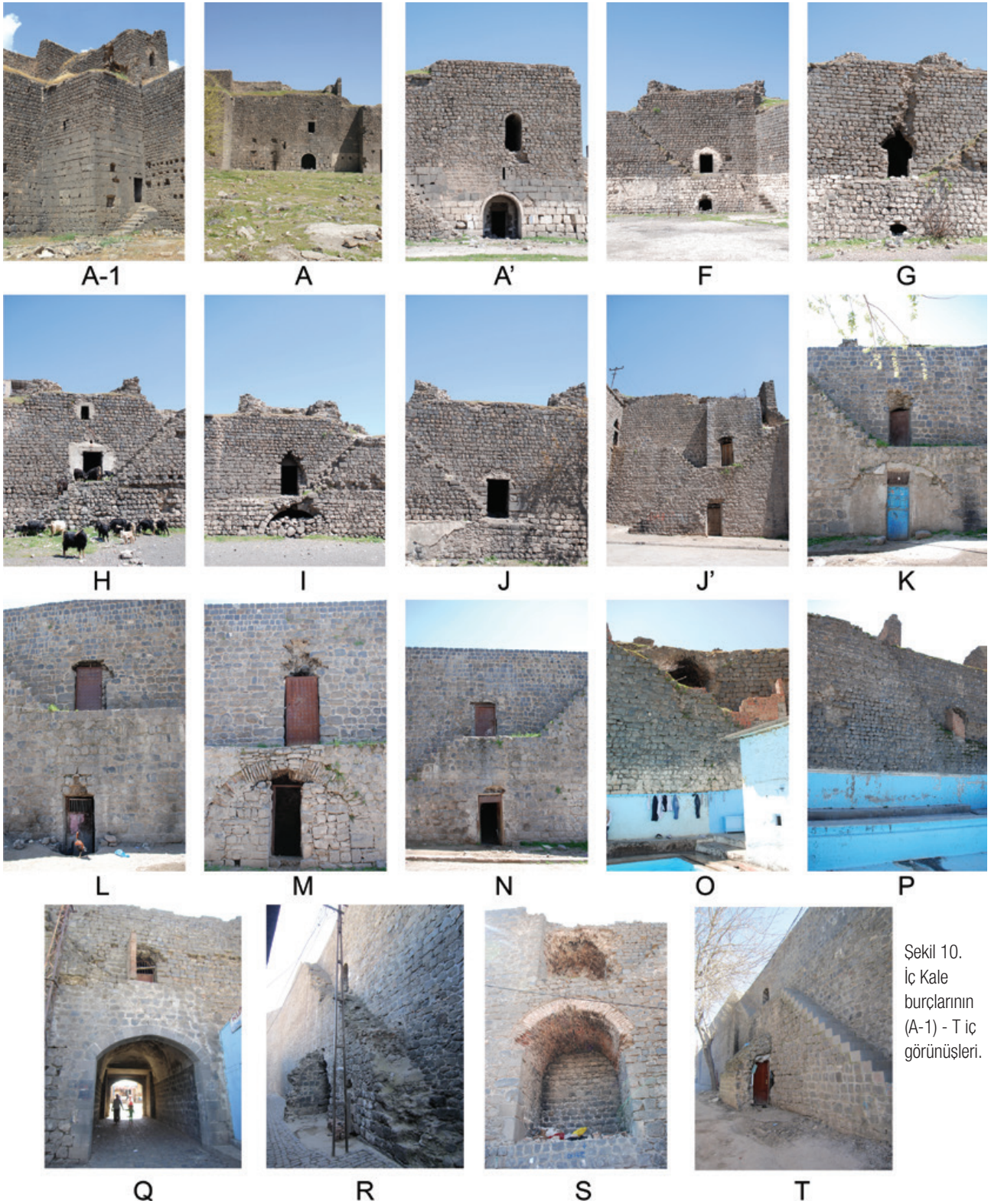
gen (ön yüzü sekizgen görünümlü) planlıdır (Şekil 9, 10).

Burçlar genellikle üç veya dört katlı olup kapalı mekânları iki katlıdır. Zemin katlar depo, üst katlar ise askerlerin kaldığı bölümler olarak kullanılmıştır.³⁴ Mekânlar,

zemin katlarda küçük boyutta olup üst katlarda daha büyüktür. Burçların bazılarında iki teras katı bulunmaktadır; üst katlara, sur içine bakan cephelerdeki veya burçların içindeki merdivenlerle bağlantı sağlanmaktadır.

³⁴ Depolarda silah, mühimmat, askeri araç ve gereçlerin yanı sıra, tahıl ve çeşitli erzakın saklandığı da bilinmektedir. Burçlarda ikamet eden asker sayısı, 1785 tarihli "kaleler neferâtının mevâcib defterine" göre 1683 olup 1803 tarihli kayıtlarda bu sayının 1735 olduğu görülmektedir. 1823 tarihli bir belgede, kalede 40 top bulundu-

Sekil 10.
İç Kale
burçlarının
(A-1) - T iç
görünüşleri.

3.2. Sur Duvarları

Mardin Kapı'dan başlayarak Yeni Kapı'ya (47'-63 no.lu burçlar arası) ve oradan da 71 no.lu burca doğru uzanan surların doğu ve güneydoğu bölümü kayalık zemin üzerine,

ulaşımı zor alanlara konumlandırılmıştır. Doğal bir savunma görevi gören Dicle Nehri ile çevrelenen bu bölgede, düşmanın yamaç yönünden gelmesi beklenmediğinden ve ağır top, mancınık vb. yerleşti-

recek alan olmadığından, burçlar seyrek aralıklarla düzenlenmiştir.³⁵ Yapılan ölçümlerde, bu bölgede burçlar arası mesafenin değişkenlik gösterdiği, ancak bazı noktalarda iki burç arasındaki uzaklığın çok

ğuz yazılmaktadır. Yine bu belgelerden, askeri amaçlar için tahsis edilmiş asıl kalenin İç Kale olduğu anlaşılmaktadır. İç Kale'deki burçlardan birinin hapisane olarak kullanıldığı; 1724 tarihli bir fermanın da, hapishanenin eski tarihlerden beri burada olduğu anlaşılmaktadır (Yılmazcelik, 1995, s. 20-23).

³⁵ Metin Ahunbay, a.g.e., s. 67-78.

arttığı (62-63 no.lu burçlar arası 282m, 66-67 no.lu burçlar arası 85m, 67-68 no.lu burçlar arası 125m) görülmektedir³⁶

Düzlük arazide yer alan kuzey-kuzeybatı arasındaki sur duvarlarının kalınlığı 3-5m, güney-güneybatı arasındaki sur duvarlarının kalınlığı 2-3,5m.dir. Yamaçta yer alan güney-güneydoğu ile doğu surlarında ise, duvar kalınlığı 1,40-2,50m kadardır. İç Kale'de ise sur duvar kalınlığı 3,5-4,5m arasında değişmektedir.

Burçları birbirine bağlayan sur duvarları üzerinde, duvarların düzlüğünü gideren; destek, payanda, duvar dirseği ve mahmuz gibi isimlerle adlandırılan dikdörtgen formlu destekler yer almaktadır (Şekil 11). Yalnızca, surların doğusunda 67-68 no.lu burçlar arasında dairesel, 69-70 no.lu burçlar arasında ise, yarım daire formunda bir destek vardır. Surların doğusunda burçlar arası destek duvarları sayısının arttığı,

bazı bölümlerde bu sayının 4'e (65-66 no.lu burçlar) kadar çıktığı tespit edilmiştir. Kuzeydeki nispeten sık aralıklı burçların arasındaki destek duvar sayısı genellikle birdir. Diğer bölümlerde, iki burç arasında çoğunlukla iki veya üç destek duvar görülmektedir (Şekil 2).

Dikdörtgen formlu payandaların enleri 150x120cm, 140x120cm, 150x130cm, 180x200cm arasındadır. Yükseklikleri ise, destek oldukları duvarlarla aynı boyuttadır.

3.3. Sur Kapıları

Yirminci yüzyılın başlarına kadar sur kapılarının geceleri kapatılarak kente giriş çıkışın denetlendiği bilinmektedir. Diyarbakır surlarının üzerindeki ana kapılar (K1-K7 arası), küçük kapılar yani *poterne*'ler (p1 ve p17-2 arası) ve sonradan açılanlar (p1-1, p1-2) olmak üzere toplam 34 kapı bulunmaktadır³⁷ (Şekil 2, 12).

Dış surların 4 ana kapısı

bulunmaktadır. Surlar, K1-Dağ Kapı (Harput Kapısı) ile kuzeye, K2-Urfa Kapı (Rum veya Halep Kapısı) ile batıya, K3-Mardin Kapı (Tell Kapısı) ile güneye, K4-Yeni Kapı (Su, Satt veya Dicle Kapısı) ile doğuya açılmaktadır.³⁸ Dağ Kapı-Urfa Kapı arası 1120m, Urfa Kapı-Mardin Kapı arası 1560m, Mardin Kapı-Yeni Kapı arası 1170m, Yeni Kapı-Dağ Kapı arası ise 1350m uzunluğundadır.

Surların kuzeydoğusunda bulunan İç Kale; K5, K6-Saray Kapı ve K7-Küpeli Kapısı ile sur içine, p15-Oğrun Kapı ve p16-Fetih Kapı ile de sur dışına açılmaktadır.

Ana kapıların dışında küçük boyutlu 25 küçük kapı yani *poterne* mevcuttur. A. Gabriel sur duvarlarının 18 *poterne*'si olduğunu belirtmiştir. Bugün yapılan incelemelerde 7 *poterne* daha tespit edilmiştir.³⁹ Daha sonraki yıllarda araç geçişi için Tek Kapı (p1-2) ve Çift Kapı (p1-1) açılmıştır.

Şekil 11. Sur duvarları üzerindeki destek duvarlar - (54-55 nolu burçlar arası).

³⁶ Bu mesafelerin uzunluğu; özellikle 282m.lik bölüm göz önüne alındığında, burada geçmişte burç olduğu ve bilinmeyen bir sebeple yıkılmış olabileceğini akla getirmektedir.

³⁷ En son tespit edilen kapılara, A. Gabriel'in numaralandırma sistemi temel alınarak yeni numaralar verilmiştir.

³⁸ Surlarda; 55-55' no.lu burçlar arasında yer alan ve şimdi kapatılmış olan kapının; boyutu ve birbirine yakın iki burç arasında bulunması nedeniyle, eskiden ana kapı olabileceği düşünülmektedir.

³⁹ A. Gabriel'in harita üzerinde göstermediği bu *poterne*'lerin gözden kaçtığı veya 1930'lu yıllardan sonra açıldığı düşünülmektedir. Bu kapıların savaş zamanlarında örülerek kapatıldığı ve kullanılamaz hale getirildiği bilinmektedir. Ayrıca, 55-55' no.lu burçlar arasında yer alan ve bugün kapatılmış olan kemerli bölümün (p11), geçmişte yoğun olarak kullanılan bir kapı olduğu düşünülmektedir.

K1 (1-1')

P1-2 (8-9)

P1-1 (13-14)

P1 (13-14)

P2 (17-18)

K2 (20-20')

K2-1 (20-20')

K2-2 (20-20')

P3 (22-23)

P4 (24-25)

P5 (25-26)

P5' (25-26)

P6 (27-28)

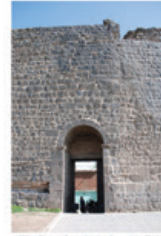
P6-1 (31-32)

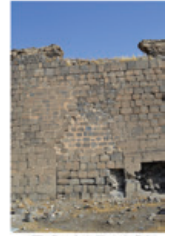
P7 (34-35)

P8 (37-38)

P8-1 (41-42)

P9 (45-46)

K3 (47-47')

P10 (48-49)

P11 (55-55')

P12 (57-58)

P12-1 (61-62)

K4 (62-63)

P13 (66-67)

P14 (67-68)

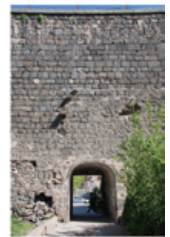
P15 (69-70)

P16 (72-73)

P17 (73-A-1)

P17-1 (74-75)

K5 (A-A')

K6 (J-J')

P17-2 (N-O)

K7 (Q)

Şekil 12. Surların ana kapıları, küçük kapıları (*poterne*) ve sonradan açılan kapılar.

3.4. Yapım Tekniği ve Malzeme

Yığma sistemle inşa edilen Diyarbakır Surlarının ana yapı malzemesi bazalttır. Surların uzunluğu ve genişliği göz önüne alındığında, yapı malzemesinin temin edildiği taş ocaklarının yeri ve üretim şekli dikkate değer bir olgudur. Böylesine büyük bir yapının inşası sırasında, taş ocaklarının uzaklığının ve malzemeyi ana kayadan ayırıp taşınabilir boyuta küçültmenin maliyeti artırıcı bir faktör olduğu bilinmektedir.⁴⁰

Kentin yakın çevresinde yüzeyleyen bazaltlar, fiziksel parametreler ve inşaat alanına yakınlığından dolayı surların inşasında kullanılan tek kaya türü olmuştur. Bazalt platosundan sağlanan kaya kütleleri maliyeti düşürmüş, kısa bir taşıma mesafesiyle inşaat alanına taşınmış; böylece zamandan, işgücünden ve maliyetten tasarruf edilmiştir. Bazalt lavının soğuma çatlakları, kaya kütlelerinin basit mekanizmalarla ana kütlede koparılmasını sağlamıştır.⁴¹ Sur çevresindeki yapay sarplıkların tümü “antik taş ocağı” statüsünde olduğundan bunların korunması ve tanıtımı yöreye yarar sağlayacaktır.⁴²

Bazalt lavlar üzerinde kurulan surların temel derinliği konusunda yeterli bilgi yoktur. Ancak surların temellerinin, oyularak içeri girilemeyecek kadar sağlam yapıldığı düşünülmektedir.⁴³ Bazı burçların çevresinde duvarlara destek olan üçgen piramitler yapıldığı (Şekil 13), bazılarında ise temellerin geniş tutularak dışa taşkın bir şekilde inşa edildiği görülmektedir. Bu durum, özellikle güneybatı ve güneydeki burçlarda yaygındır. Temeller konusunda gerekli bilgilerin elde edilebilmesi için surların çevresinde araştırma kazıları yapılmalıdır.

Burçların zemin katındaki özgün döşeme hakkında net bir bilgi

Şekil 13. Burca bitişik yapılan üçgen piramit şeklindeki destekler (22 no.lu burç).

yoktur. Son yıllarda restorasyon uygulaması yapılan burçlarda, zemin bazalt döşeme yapılmıştır. Üst kat döşemelerin yıkılan bölümlerinde, tuğla tonoz ve kubbelerde bol kireç harçlı moloz taşların dolgu maddesi olarak kullanıldığı, bazı yerlerde ise üzerine taş döşeme yapıldığı görülmektedir.

Bütün Geç Antik, Ortaçağ ve sonrası geleneksel yapılarda olduğu gibi,⁴⁴ Diyarbakır surlarında da duvar örülürken yapı ustaları duvarın

dışına ve içine taşları birer veya ikişer sıra olarak dizer ve aralarını harç ve moloz taşla doldururlardı. Bu dolgu moloz taş, daha az özenle dizilmiş iri ve küçük taşların bir karışımı olup bol harç içine yatırılmaktaydı.

Surların dış yüzeyleri daha özenli bir işçiliğe sahiptir ve taşlar daha büyüktür. Dış çeperlerde, eni 40-70cm, yüksekliği 30-50cm ve örgüye giren derinliği 15-45cm arasında değişen boyutlarda taş-

⁴⁰ Vedat Toprak, a.g.e., s. 129.

⁴¹ Surlarda kullanılan bazalt her bölümde aynı özelliklere sahip değildir. Bu durum, özellikle surların birçok yerinde görülen farklı bozulma türlerinden anlaşılmaktadır.

⁴² Vedat Toprak, a.g.e., s. 129.

⁴³ Bu suretle, lağımıcılar tarafından savaş sırasında tünel kazılmak suretiyle sur duvarlarına ulaşarak surları havaya uçurmak, kale içine kadar tünel kazmak gibi eylemler önlenmeye çalışılmıştır (Tuncer, 2012).

⁴⁴ Metin Ahunbay, a.g.e.,s. 67-78.

lara sıklıkla rastlanmaktadır. Surlar duvarlarının bazı yerlerinde ise taş boyutlarının arttığı ve boyu 178cm ve yüksekliği 53cm'e ulaşan taşların kullanıldığı görülmektedir (52 no.lu burç). Surların duvar örgüsünde iç cephedeki bloklar daha özensiz ve küçük boyutludur; ölçüleri ise çok değişkendir.⁴⁵

Bazı burçların iç duvarlarında tuğla ve bazalttan, almasıık örülmüş duvar görülmüştür (20, 20' no.lu burçlar). Bağlantı duvarlarında 3-5 sıra tuğla örgü hatıllar yapılmıştır. Bazı burçlarda ise duvar örgüsünün içine dik olarak oturan silindirik taşlar kullanılmış ve bunların yuvarlak ön yüzleri cepheye yansıtılmıştır. Bu taşların, ölçülebilir uzunlukları yaklaşık 80-125cm, çapları ise 38-46cm arasında değişmekte olup bazı taşların kabartmalı yapıldığı gözlenmektedir (24 no.lu burç).

Sütunlar yalnızca Keçi Burcu ve

Yedi Kardeş Burcu'nun içinde vardır. Dağ Kapı Burcu'nun dışındaki nişlerin kenarlarında ise sütunçeler vardır.

Açıklık geçişleri ile mekân örtülerinde kullanılan ve yöre toprağından üretilmiş olan tuğla, boyut bakımından diğerlerinden farklıdır. Tuğlalar yaklaşık 22x29x5cm ve 30x40x5cm boyutlarındadır. Kireçtaşı yazıtlarda ve süslemelerde, demir ise ana kapılar, pencere ve kanatlarda kullanılmıştır.

Üst örtü, tonoz veya kubbedir. Dikdörtgen formundaki geçitlerin, giriş eyvanı, merdiven üstleri, mazgal odaları ve bazı iç mekânların üst örtüleri çoğunlukla beşik tonoz, bazen de tekne tonoz veya çapraz tonozdur; daire ve kare formu iç mekânların üst örtüsü ise kubbedir. Bazı büyük mekânlarda beşik tonoz ile birlikte çeyrek kubbe ve yarım kubbe de kullanılmıştır. Kubbelere geçişte pandantifler görülür.

Kubbe ve tonozların ana yapı malzemesi tuğladır. Kubbe, tonoz ve kemerler çoğunlukla çift örgü sıralıdır ve derzler şaşırtmalı olarak düzenlenmiştir. Tuğlalar, tüm kavisli geçişlerde merkeze bakacak biçimde dizilmiş, çoğunlukla sıvasız bırakılmıştır.⁴⁶

Surlarda kullanılan bağlayıcı malzeme, yoğun kireç esaslı yapı harcıdır. Kırk beş numaralı burcun restorasyon çalışmaları için, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı'nda yapılan özgün harç analizi sonucunda; harcın %47 oranında kireçten, geri kalan malzemenin de farklı boyutlarda agrega ile organik maddeler ve taş tozundan oluştuğu tespit edilmiştir.⁴⁷ Ancak surlarda kullanılan harcın doğru tespit edilebilmesi için surların birçok noktasından farklı dönem harç örnekleri alınarak analiz yapılması sağlanmalıdır.

4. Sonuç

Yaşanan olumsuzluklara rağmen günümüze kadar genel özelliklerini koruyan Diyarbakır surlarında, bugünkü durumun tespit ve belgelenmesi için yapılan incelemeler sonucunda 82 burcun üçünün (2, 3, 5 no.lu burçlar) 1930'lu yılların başında yıkıldığı, 4

burcun zamanla yıkıldığı (36, 50, 51, 53), 4 burcun kısmen yıkılarak (55, 67, 68, 71) burç özelliğini büyük oranda kaybettiği, 4 burcun ise (6, 75, 76, 77) dışarıdan yarım burç görünümünde yıkıldığı ve yalnızca alt katlarına girilebildiği görülmüştür.

Surlar ile ilgili yapılmış bu çalışmayla kalıplaşmış ve birçok kaynakta kullanılan yanlış ölçüler ve bilgiler güncellenerek düzeltilmiştir. Bu araştırmanın sonucunda elde edilen bilgilerin, bundan sonraki çalışmalarda kullanılması amaçlanmaktadır.

⁴⁵ Surlar hemen her dönem onarım geçirdiği için duvar yüzeylerinde çok sayıda dönem izi, farklı doku ve boyutlarda taş ve bağlayıcı malzemenin kullanıldığı görülmektedir.

⁴⁶ F. Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri ve Yapım Tekniğı", *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Diyarbakır, 2012, s. 115-130.

⁴⁷ F. Meral Halifeoğlu, a.g.e., s. 126-130.